

עיראק ויהודיה – סקירה כללית

אסתר מאיר

קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים עיראק



עיראק, הישות המדינית המוכרת לנו היום, הוקמה על ידי הבריטים בשנת 1921, כתוצאה מהסכמים בין בריטניה וצרפת ומהחלטת חבר הלאומים על חלוקת האזור עם סיום מלחמת העולם הראשונה. המדינה שקמה תחת השלטון הבריטי מאופיינת בניגודים חברתיים ודתיים, ובסכסוך גבולות עם איראן ותורכיה.

הארץ ויושביה

מבחינה גיאוגרפית נחלקת עיראק לארבעה אזורים

עיקריים: הרי כורדיסטאן בצפון המדינה, ארץ הנהרניים העילית והתחתית, הידועה גם בשמה היווני, מסופוטמיה, והמדבר הערבי השוכן בדרומה של הארץ ובמערבה. מרחבי מסופוטמיה, האזור התחום בין נהרות הפרת והחידקל בקצהו המזרחי של "הסהר הפורה", היו מיושבים בצפיפות יחסית. בשטח הזה התפתחו ושגשגו כמה מן התרבויות הראשונות בתולדות המזרח התיכון: השומרית, האכדית, הבבלית והאשורית. בבל של ימי קדם השתרעה באזור מסופוטמיה התחתית, ואילו אשור שכנה במסופוטמיה העילית. עיראק שוכנת ברובה הגדול בתחום האזור המדברי. רק הרי כורדיסטאן הגבוהים זוכים בחורף לגשמים מרובים. מדבריות עיראק וערבותיה נמנים עם החבלים החמים ביותר על פני כדור הארץ. הבדלי הטמפרטורות בין החורף והקיץ גדולים; הטמפרטורה הממוצעת בבגדאד בינואר היא 10 מעלות (צלזיוס) וביוני 34 מעלות. הפרת והחידקל – שני הנהרות הגדולים הנובעים באנטוליה שבתורכיה העשירה בגשמים, ואשר מתאחדים סמוך לעיר בצרה לנהר השט אלערב הזורם אל המפרץ הפרסי – הם המאפשרים את קיומה של האוכלוסייה.

מרבית האוכלוסייה בעיראק היא מוסלמית, כחמישים אחוז מתוכה שיעים וכארבעים אחוז סונים. חלוקה זו מבוססת על אומדנים בלבד, הן בגלל הקושי לערוך מפקדים בקרב אוכלוסיית נוודים ונוודים למחצה, והן בגלל מגמת השליטים הסונים לצמצם את

הפער המספרי לטובת השיעים. מסיבה זו קשה לעמוד גם על מספרם המדויק של בני המיעוט הלאומי הכורדי, המהווים כמחצית מן הסונים המרוכזים באזור



האריה השולט על חורבות בבל (המאות השבעות-השישית לפני הספירה), צולם במחצית הראשונה של המאה העשרים

כורדיסטאן. השיעים מרוכזים בדרום הארץ והסונים מרוכזים בצפונה. הם עולים על השיעים במספרם בקרב האוכלוסייה העירונית, בהשכלתם ובהכנסתם. בידיהם מרוכזות המשרות החשובות בניהול המדינה והכלכלה.

בעיראק מצויים עוד מיעוטים דתיים ואתניים. הנוצרים לכיתותיהם השונות מהווים כשלושה אחוזים מהאוכלוסייה, ועיקר ריכוזם באזור מוצל. היהודים, עד יציאתם את עיראק בראשית שנות החמישים, היוו גם הם כשלושה אחוזים מהאוכלוסייה והיו מרוכזים בערים הגדולות: בגדאד, בצרה ומוצל.

עד ראשית שנות החמישים הייתה כלכלת עיראק מן הנחשלות במזרח התיכון. מרבית התושבים עסקו בחקלאות בשיטות עיבוד קרקע מיושנות ובמיכון מזערי. גידולי השדה העיקריים הם חיטה, שעורה, אורז, ירקות ופירות – בעיקר תמרים. ההכנסות העיקריות, במיוחד למן שנות החמישים, באות ממכירת נפט המצוי בהרי כורדיסטאן. התפתחות התעשייה החלה ניכרת רק באמצע שנות החמישים, בעקבות ריבוי ההשקעות בהקמת מפעלי תעשייה מודרניים, שעיקרם עיבוד מזון, טקסטיל וחומרי בנייה. לצדם הלכה והתפתחה תעשיית מוצרי הנפט.

לתולדות האזור

בשנת 634 נכבש האזור על ידי כובשים ערבים-מוסלמים שהגיעו מחצי האי ערב. בהדרגה התאסלמו מרבית תושבי האזור, והשפה הערבית הייתה לשפה השלטת. עד ההתאסלמות דיברו תושבי האזור בלהגים ארמיים; באזור כורדיסטאן נשארה הארמית עד היום שפה מדוברת בפי הלא-מוסלמים. במאה השמינית היה האזור למרכז האסלאמי החשוב ביותר תחת הנהגתה של הכ'ליפות העבאסית, עד שזו נחלשה מאוד במאה העשירית תחת הלחץ הצבאי והמדיני של הפרסים והסלג'וקים.

במאה השלוש-עשרה ובראשית המאה הארבע-עשרה היו במסופוטמיה גלי פלישות של שבטים מונגולים אשר הגיעו מצפון-מזרח אסיה. הכיבוש המונגולי המיט חורבן על עיראק. בגדאד נשרפה ונהרסה (1258) וכמוה רוב הערים האחרות. השתררה אנרכיה; מעשי טבח המוניים פגעו קשה באוכלוסייה ונתיבי המסחר הבין-לאומיים שותקו, מערכת ההשקיה הוזנחה, תעלות ההשקיה נסתמו והתפשטו ביצות.

בראשית המאה השש-עשרה נכבש האזור על ידי פרס הצפאית (השושלת שהשליטה את השיעה על פרס). ב-1534 נכנסו צבאות האימפריה העות'מאנית לבגדאד ובמאה השנים הבאות נמשכו הקרבות בין פרס והעות'מאנים.

משנת 1638 הייתה עיראק של היום לפרובינציה באימפריה רחבת היקף, ששלטונה באזור נמשך (פרט לתקופה קצרה של כיבוש החלק הצפוני של הארץ על ידי הפרסים, בשנים 1623-1638) קרוב לארבע מאות שנים. בתקופה זו כבר היה האזור במצב ירוד: החקלאות נפגעה קשות בגלל הזנחת מערכת ההשקיה, היסתמות התעלות גרמה להתפשטות ביצות, להפצת מחלות ולתמותה גבוהה, האוכלוסייה הידלדלה והעיר בגדאד שקעה והייתה לעיירה. גם נתיבי הסחר הבין-לאומי עקפו את האזור והוא נחשב לפרובינציה נידחת. ב-1747 השתלטו על האזור הממלוכים, אנשי צבא שפעלו בשירותו של הסולטאן העות'מאני, וקיימו בו שלטון עצמאי למחצה במשך כשמונים שנה. תקופת שלטונם התאפיינה במלחמות פנימיות, בעול מסים כבד ובאסונות טבע.

תמורות החלו ניכרות באזור לקראת אמצע המאה התשע-עשרה, לאחר שהשלטון העות'מאני חיזק את אחיזתו באזור ופעל לשיפור המינהל, להגברת ריכוזיותו ולהידוק

ממלוכים

הממלוכים היו עבדים נוצרים ממוצא קווקזי (בעיקר גרוזינים), שהתאסלמו וגויסו למנגנון השלטוני של מושל בגדאד בראשית המאה השמונה-עשרה. הם הקימו חיל צבא שמנה כאלפיים איש, וב-1747 השתלטו על הממשל במחוזות בגדאד ובצרה. השלטונות באיסתנבול נאלצו להכיר בכוחם ובשליטתם במחוזות אלה. שיא שלטונם היה בתקופתו של האמיר הממלוכי סלימאן הגדול (1780-1802). המשטר הממלוכי בא לקצו ב-1831, עם הגברת הריכוזיות במדינה העות'מאנית והשבת סמכותה, תחת שלטונו של הסולטאן מחמוד השני (1808-1839).



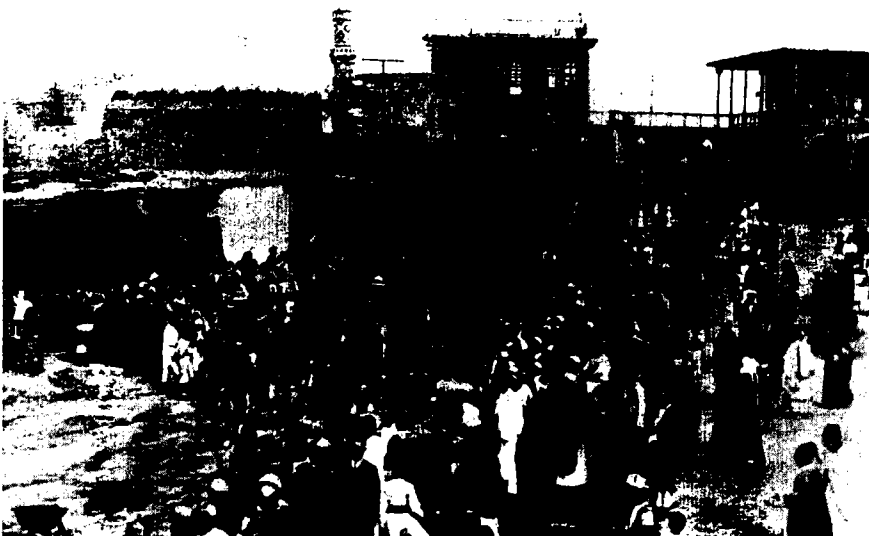
מדתת פאשא (1822-1883)

איש מינהל עות'מאני, מושל מחוז בגדאד (1869-1872) ורפורמטור חשוב. הרפורמות החשובות ביותר שזיס היו רפורמות אגרייות, ובתחומי התחבורה, החינוך והמשפט. בשנת 1872 נקרא לחזור לאיסתנבול, ולאחר מכן כיהן שם כווזיר גדול. הוא הנהיג רפורמות מקיפות באימפריה העות'מאנית, והיה פעיל בקבוצה הידועה בשם "העות'מאנים הצעירים", שקראה לשינויים באימפריה. בעקבות פעילותו נאסר על ידי הסולטאן עבד אלחמיד השני ונרצח בכלא.

מנדט

שיטת שלטון שגובשה במסגרת אמנת "חבר הלאומים" לאחר מלחמת העולם הראשונה. האמנה קבעה כי מדינה אירופית תדריך את העמים בארצות האימפריה העות'מאנית ואלה שהיו תחת שלטון קולוניאלי גרמני, ותביאם בהדרגה לעצמאות. שיטה זו הייתה פשרה בין המדיניות האימפריאלית של בריטניה וצרפת מצד אחד, לבין המדיניות האנטי-אימפריאלית של ארצות הברית והרצון להגדרה עצמית של העמים הכבושים מצד שני. בוועידת סן רמו (1920) קיבלה בריטניה את המנדט על עיראק וארץ ישראל, וצרפת – על סוריה ולבנון.

כניסת הצבא הבריטי לבגדאד דרך השער הצפוני, 1917



הקשרים בין בגדאד ואיסתנבול במסגרת הרפורמות הידועות בשמן תנטי'מאת (תיקונים). התמורות הללו באו בתגובה לחדירתן של מעצמות אירופיות למזרח התיכון בכלל ולמפרץ הפרסי בפרט. הן נעזרו בבאי כוח ובעלי ברית מקומיים, בעיקר בנסיכויות המפרץ הפרסי, על מנת לרכוש מאחזים באזור ולמנוע את השתלטותן של יריבותיהן. מאמצים מיוחדים השקיעה בריטניה, שראתה באזור המפרץ הפרסי נכס אסטרטגי בגלל מיקומו הגיאוגרפי: בדרך להודו, שהייתה תחת שליטתה. ידיעות מאוחרות יותר על הימצאותם של שדות נפט בצפון עיראק הגבירו את התעניינותן של מעצמות אירופה באזור. במישור הפנימי עשו השליטים העות'מאנים ניסיונות לביצוע רפורמות בתחומי מינהל שונים. חשובה במיוחד הייתה תרומתו של המושל (ואלי) מדחת פאשא, אשר הצליח להשליט באזור סדר וביטחון, ופעל להקמתם של מוסדות מודרניים בבגדאד: בתי ספר ממלכתיים, בית חולים, בית דפוס, עיתון ועוד.

משנות השישים של המאה התשע-עשרה חל שיפור בדרכי הקשר והתחבורה בין עיראק ובין המזרח הרחוק, ובתעבורת ספינות הקיטור על נהרות הפרת והחידקל. פתיחת תעלת סואץ (1869) חוללה תמורה עמוקה בסחר הבין-לאומי בין אירופה והמזרח הרחוק. את מקום הסחר היבשתי בציר חלב-מוצל תפס סחר ימי שעבר בדרום עיראק. בצרה התפתחה והייתה לעיר נמל חשובה, ואוכלוסייתה החלה לגדול. יהודים החלו להתיישב בערים חדשות שנוסדו בתקופה זו, כגון עמארה וקלעת צאלח, וכן ביישובים אחרים בדרום עיראק שבהם לא ישבו יהודים לפני כן.

כיבוש עיראק על ידי בריטניה במהלך מלחמת העולם הראשונה החיל עליה משטר מנדטורי. יכולתו של משטר זה לכפות שינויים הייתה מוגבלת, מפני שהוא התקיים תחת הגבלות בין-לאומיות שנבעו מכוח חוק המנדטים, ובכללן התחייבות לפיתוחה של הארץ והכנתה לקראת עצמאות. יתר על כן, החברה שעמה התמודד השלטון הבריטי בעיראק כבר הושפעה במידה זו או אחרת מתמורות הזמנים החדשים, והחלה לצמוח תנועה לאומית עיראקית אשר השפעתה הלכה וגברה, ובישרה את עידן הדה-קולוניזציה בעיראק. בלחצה של התנועה הלאומית נמשך השלטון הבריטי הישיר בארץ זו זמן קצר מאוד – כעשור בלבד.

לתמורות אלה הייתה השפעה ניכרת על הקהילה היהודית בעיראק והן עיצבו את דמותה במאה העשרים. ארבעה גורמים עיקריים עיצבו את תהליכי השינוי: מדיניות השלטון העות'מאני; המעגל היהודי הפנימי על מאפייניו הייחודיים; השפעתם הגוברת של הבריטים; ולבסוף, השפעת מעגל הפזורה היהודית.

קדמותה של הקהילה היהודית

קדמותה של הקהילה היהודית בעיראק הייתה אחת מאבני היסוד בכינון זהותם של יהודי עיראק. כאן מצויים היו קברי הנביאים יחזקאל, עזרא ויונה, ויהודים

אפרים משה ליליין, על נהרות בבל, תצריב מתוך Die Bibel (איור לתהילים קלז, א-ב), 1912
 גולי בבל יושבים על ספסלי אבן ובוכים. כלי הנגינה משמשים להם משענת או תלויים על ערבי הנחל, אות להשבת שמחתם ולא יכולתם לשיר על אדמת נכר. ליליין היה ממנסחי השפה החזותית הציונית. ביצירה זו הושפע מאמנים אירופים שציירו נושאים היסטוריים כגון גלות בבל או ירמיהו, הנביא הגולה המיוסר.



חיו בעיראק מאות שנים לפני בואם של המוסלמים והשתלטותם עליה. לפי המסורת המקראית יצא אברהם אבינו מהעיר אור שבדרום-מזרח מסופוטמיה והגיע לארץ כנען. הקהילה החלה להיווצר עם גלויות יהויכין (597 לפני הספירה), צדקיהו וחורבן הבית

הראשון (586 לפני הספירה), והיא הייתה התפוצה המשמעותית הראשונה. מכאן יצאה תנועת "שיבת ציון" שהביאה לחידוש האוטונומיה היהודית בתחום ממלכת יהודה לשעבר ולבניית בית המקדש השני (520-516 לפני הספירה), אך מרבית היהודים העדיפו להישאר בבבל, וברבות הימים אף התפתחו כאן ערים שמרבית אוכלוסייהן יהודים: נהרדעא, נציבין ומחוזא. הקשר בין בבל לארץ ישראל נמשך כל השנים, והתבטא בין היתר בעלייה של יהודים, בעלייה לרגל ובמתן תרומות.

במשך מאות שנים ידעה הקהילה פריחה תרבותית. החל במאה השלישית לספירה פעלו בה ישיבות סורא ופומבדיתא, ובמאה השישית נחתם בה התלמוד הבבלי, אחד מנכסי הרוח החשובים ביותר של העם היהודי. בראש הקהילה עמד ראש הגולה, ולצדו הנהגתם הרוחנית של הגאונים, ראשי הישיבות.

תקופת הגאונים נמשכה עד סוף המאה האחת-עשרה ובמהלכה הייתה בבל מרכז לעולם היהודי. חשיבותה הייתה רבה בעיצוב דפוסי ההתארגנות היהודית בגולה, הזיקה והקשר לארץ ישראל, והנהגה הריכוזית של הפזורה היהודית. בתקופה זו החלה נטישה של חיי הכפר ועבודת האדמה, והיהודים התרכזו בערים, עסקו במקצועות המסחר והחלו לדבר ערבית. השפה הארמית נותרה השפה המדוברת באזור כורדיסטאן בלבד.

בעקבות הכיבוש המונגולי התדלדלה האוכלוסייה במרכז עיראק ובדרומה, והמרכז היהודי עבר לאזור כורדיסטאן. שם התקיימו קהילות יהודיות מבוססות בעלות מוסדות קהילתיים מפותחים, בכללם ישיבות.

במאה השמונה-עשרה החלה קהילת בגדאד להשתקם כמרכז רוחני-תרבותי. הפונקציה הארגונית והייצוגית שהייתה בעבר בידיו של ראש הגולה נמסרה לידי נשיא הקהילה, שהיה בדרך כלל גם הבנקאי הראשי (צ'ראף באשי) של השליט הממלוכי. מיגור הממלוכים ב-1831 והשבת שלטונם הישיר של העות'מאנים פתחו את העידן המודרני בתולדות הקהילה היהודית בבבל.



שער מסכת "ברכות" בתלמוד הבבלי

סורא ופומבדיתא

שתי הישיבות המרכזיות שבהן לימדו חכמי בבל, האמוראים ואחריהם הגאונים במשך כאלף שנה; שמותיהן כשם היישובים שבהם שכנו. בישיבות אלה נוצר התלמוד הבבלי, ומהן הופץ ברחבי העולם היהודי. במאה העשירית עברו הישיבות לבגדאד, ובאמצע המאה האחת-עשרה התאחדו לישיבה אחת.

התלמוד הבבלי

החיבור הספרותי הגדול ביותר המהווה את סיכומה של התורה שבעל פה של עם ישראל, והמקור המרכזי לאורחות חייו ולתפיסת עולמו של העם היהודי שעיבד את דמותו הרוחנית. התלמוד הבבלי נוצר במאות השלישית עד השישית לספירה בישיבות בבל, מכיל את סיכומי עיונם ותלמודם של אמוראי בבל על המשנה, ומכאן שמו. החומר הספרותי שבו מגוון ועשיר, וכולל הלכות, מדרשים, דברי מוסר, אגדות ועוד. באותה תקופה התהווה גם התלמוד הירושלמי בארץ ישראל.

ראש הגולה

תוארו של מנהיג יהודי בבל למן המאה השנייה לספירה ועד סוף המאה השתים-עשרה. הוא השפיע במשך דורות רבים על התפוצה היהודית; לשיא כוחו הגיע במאות השביעית והשמינית. במאה התשיעית ירדה השפעתו ועלתה השפעתם של הגאונים. כוחו של ראש הגולה התבסס על ייחוסו לבית דוד ועל המינוי והגיבוי שקיבל מהשלטון המקומי. ראש הגולה עסק בתחומים שונים: פיקח על החיים הדתיים, על גביית המסים, על ניהול ההקדשים, וייצג את הקהילה בפני השלטון.

יהודי עיראק בתקופה העות'מאנית

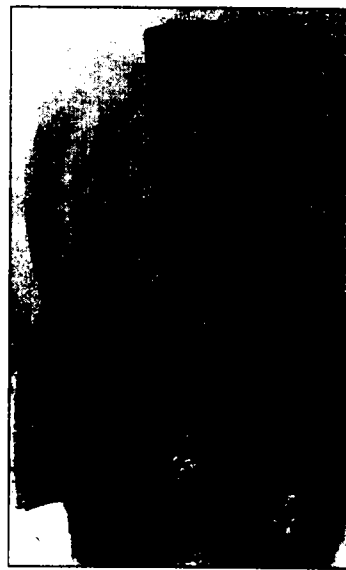
תהליך המודרניזציה של היהודים הקביל למדיניות ההתמערבות והמודרניזציה של האימפריה העות'מאנית. מדיניות זו השתקפה ברפורמות המקיפות, התנט'ימאת, שערך השלטון החל מראשית המאה התשע-עשרה, ובאמצעותן כוננו עקרונות ביטחון החיים והרכוש. שוויון הזכויות לכל נתיני האימפריה, ללא הבדל דת, ניתן בהדרגה בלחץ המעצמות. עם זאת נשמר מעמדם של היהודים כ"מֶלֶת", דהיינו קהילה דתית הנהנית מאוטונומיה פנימית בתחומי הדת והחינוך. מס הג'זיה בוטל, השירות הצבאי נפתח בפניהם, ותמורת פטור משירות צבאי היה עליהם לשלם כופר שירות צבאי (פְּדֵל עֶסְפֵּרִי). בעקבות מהפכת "התורכים הצעירים" ב-1908 חויבו גם הלא-מוסלמים לשרת בצבא כמו יתר הנתינים.

ב-1849 מונה לראשונה חכם באשי לראש הקהילה

בבגדאד. היה זה איש דת אשר שירת כראש הקהילה היהודית וייצג אותה בפני השלטונות. לצדו פעלו שני ועדים: הוועד הרוחני, שכלל שבעה רבנים ואשר עסק בענייני דת, והוועד הגשמי, שכלל יושב ראש ושמונה נכבדים, ואשר היה אחראי לעניינים הארגוניים והכספיים. בתקופה זו פעלו בקהילה רבנים חשובים כרב יוסף חיים והרב עבדאללה סומך, שהטביעו את חותמם על דמותה.

אף שזו הייתה ההנהגה הרשמית של הקהילה, מנתה הנהגתה למעשה קבוצה מצומצמת של גבירים עשירים, שכוחם נבע מיחסייהם עם העילית המוסלמית השלטת ועם מעצמות המערב, ולא דווקא מן הסמכויות הישירות שהאצילו מוסדות הקהילה. הם היו בעלי קרקעות, סוחרים שעסקו בסחר בין-לאומי ובנקאים. גבירים אלה הם שהנהיגו אותה, קבעו את מדיניותה, הכריעו בכל העניינים החשובים ואף ניהלו את מערכת היחסים עם השלטון המקומי ועם המרכז באיסתנבול. הם ייצגו את הקהילה בפני השלטונות, מימנו חלק מהוצאות הפעילות הדתית והחינוכית, תרמו לצורכי סיוע לנזקקים ולבניית מבני ציבור, ושימשו דגם לחיקוי ולהערצה בקרב בני הקהילה. רבים מהם היו בעלי השכלה רחבה ושלחו את בניהם ללימודים במוסדות השכלה מערביים, במזרח התיכון ובאירופה.

הקהילה היהודית הסתייעה לצורך קשריה עם הבריטים בקהילה היהודית-הבגדאדית בהודו, שהייתה תחת השפעה קולוניאלית בריטית ישירה משלהי המאה השמונה-עשרה. הגירה של יהודים מעיראק להודו החלה כבר בראשית המאה התשע-עשרה, והם ייסדו קהילות עשירות ורבות השפעה בבומבי ובכלכתה; משם שלחו שלוחות לארצות המזרח הרחוק ואף לבריטניה. הגירה זו הביאה לכינון קשרי מסחר ענפים בין סוחרים יהודים מבגדאד ומבצרה ובין חברות בריטיות ויהודיות בהודו. עם הבולטים בין היהודים יוצאי עיראק נמנו משפחות ששון וכו'צורי. הקשרים עם הודו היו אחד הנתיבים להיחשפות הדרגתית של הקהילה היהודית

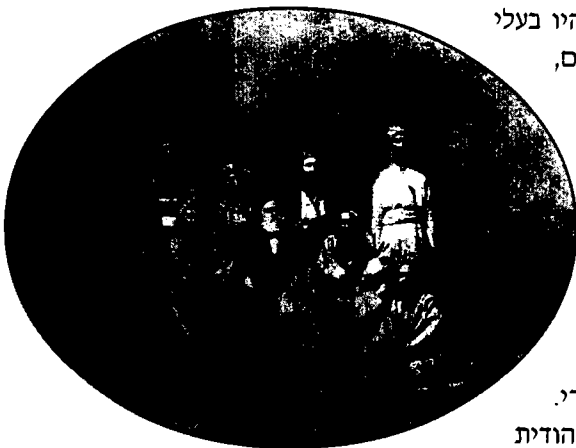


יעקב אברהם חמארה, חייל יהודי עיראקי בצבא העות'מאני, עיראק, סוף המאה התשע-עשרה או תחילת המאה העשרים

נציגי משפחת ששון, מראשי הקהילה הבלבית בהודו, בביקור אצל הרב יוסף חיים בבגדאד, 1878

מימין לשמאל, יושבים במרכז: הגביר יוסף ג'ורג'י (דודו של דוד ששון), אהרון גבאי (חתנו של דוד ששון) והרב יוסף חיים. עומדים: השוחט של אהרון גבאי, הרב יחזקאל, הרב משה חיים (אחיו של הרב יוסף חיים) ומשרתו היהודי של אהרון גבאי. יושבים למטה: הרב נסים חיים (אחיו של הרב יוסף חיים), אישה יהודית, בנימין חכם משה (בן שנתיים, לימים רב), ומזכירו של אהרון גבאי.

הלבוש המסורתי של משפחת הרב יוסף חיים שונה מן הלבוש האירופי של אהרון גבאי ומזכירו.



להשפעותיה של התרבות המערבית וליתרונותיה בתחומי הכלכלה והמינהל. במיוחד הייתה מודעות לחשיבות הפוליטית והכלכלית שבלימוד השפות האירופיות, אנגלית וצרפתית.

על רקע זה פנו אנשי הקהילה היהודית בבגדאד בשנת 1864 לחברת "כל ישראל חברים" (כ"ח) בפריס לייסד בית ספר יהודי מודרני בעיר. תכנית הלימודים נקבעה על ידי הנהלת כ"ח והייתה אופיינית לכל בתי הספר של החברה באותה עת. בתקופה הראשונה עוררה תכנית הלימודים ביקורת ואפילו התנגדות אצל חלק מראשי הקהילה, ביניהם רבנים, בעיקר עקב הפגיעות שפגעו תוכני החינוך ואופן התנהגותם של המורים במנהגים ובערכי המסורת המקומית המקובלת. אולם לקראת תחילת המאה העשרים שכחה ההתנגדות, הן מפני שהחברה



ביקור של המלך פיצל הראשון בבית הספר "לורה כ'צורי" של כ"ח, בגדאד 1925
עומדים בשורה הראשונה, מימין לשמאל: הרב ששון כ'צורי, החכם באשי עזרא דנגור, המלך פיצל הראשון והגביר מנחם צאלח דניאל.
נראה כי ראשו של הרב דנגור שולב בתצלום בפיטומונטד'. לא ברור מי עשה זאת, מתי ומדוע.

היהודית עצמה השתנתה ונפתחה לשינויים נוספים, והן מפני שבמשך הזמן הלכה וגברה השפעתה של הקהילה היהודית במערכת החינוך היהודית, וזו התבטאה בקביעת נושאי הלימוד ובבחירת המורים. בתקופת המנדט הבריטי בעיראק עברו בתי הספר לשליטתן המלאה של הקהילות היהודיות בערים השונות, וועדות בתי הספר שלהן עיצבו את תכניות הלימודים בבתי הספר של כ"ח וביתר בתי הספר היהודיים, בהתאם לתכנית הלימודים הכללית בעיראק. מערכת החינוך היהודית בעיראק פתחה בפני בני הקהילה אפשרויות לרכישת השכלה ומיומנויות שהכשירו אותם לקראת תמורות המודרניזציה, ועם זאת השאירה בידי ההנהגה היהודית יכולת השפעה על עיצוב נושאי החינוך ותכניו, תוך שמירה על ערכי תרבות ומסורת שנתפסו כמהותיים.

השפעה זו התאפשרה כיוון שפעולתה של כ"ח בעיראק הייתה מוגבלת. הכיבוש האירופי היה מאוחר יותר, עם תום מלחמת העולם הראשונה, והיה זה כיבוש בריטי ולא צרפתי. כתוצאה מכך לא זכתה כ"ח לחסותו ולסיועו של השלטון המקומי, העות'מאני או הבריטי, בשונה מן המצב שהיה קיים בארצות המגרב תחת הקולוניאליזם הצרפתי. לעומת זאת, עד מלחמת העולם הראשונה נהנתה הקהילה היהודית מגיבוי השלטונות העות'מאנים. תחת שלטון המנדט הבריטי הוסיף הארגון הקהילתי לפעול כמסגרת אוטונומית, מקורות כוחו לא נפגעו וסמכויותיו ומוסדותיו לא נשללו ואף לא רוקנו מתוכם. הנהגת הקהילה, שבה נטלו חלק בני שכבת העילית העשירה והמשכילה, ניווטה את הקהילה אל ההשכלה והמודרניזציה. היא שאפה לתיקונים חברתיים וחינוכיים, שיוכנסו באופן שמרני והדרגתי, ללא זעזועים, ויקיפו במידת האפשר את כל בני הקהילה, גם את שכבת העניים, שהיוותה בראשית המאה העשרים את רוב החברה היהודית.

החשיבות שייחסה ההנהגה לחינוך הביאה לכך שהחל משנות העשרים הופנה רוב תקציב הקהילה למימון מערכת החינוך היהודי. המימון התקבל מתשלומיהם של הורי התלמידים לפי יכולתם הכלכלית, ממסי קהילה (בעיקר מס הגְבִילָה על בשר כשר), מתרומות של אילי הון בבליים שחיו במזרח הרחוק, ומסיוע מצומצם של כ"ח ו"אגודת האחים" הבריטית.

"אגודת האחים" (Anglo-Jewish Association)
נוסדה בשנת 1871 בלונדון, במטרה לפעול לקידום שוויון הזכויות של היהודים בכל מקום ולסייע לקהילות יהודיות שנרדפו על ידי השלטונות. האגודה, בשיתוף פעולה עם "ועד שליחי הקהילות היהודיות בבריטניה" (Board of Deputies), נהגה לשגר שליחים לארצות אלה ופעלה לפרסום הפגיעות ביהודים.

תמורות במעמדם של היהודים בעיראק העצמאית

כיבוש עיראק בידי הבריטים התקבל באהדה בקהילה היהודית, בניגוד ליחסה העוין של האוכלוסייה המוסלמית אשר שאפה לעצמאות. היהודים הכירו להם תודה על שחרורם מלחצי השלטונות העות'מאנים בתקופת המלחמה, ששימשו אותם לסחיטת כספים. הם חששו משלטון ערבי עצמאי וציפו שתחת שלטון בריטי יגבר הביטחון ברחבי עיראק ויוכשרו התנאים לפריחת המסחר ולשפע כלכלי. כמו כן האמינו שיזכו בשוויון זכויות אזרחי ופוליטי למעשה ולא רק להלכה, כפי שהיה קיים עד אז. ואכן, לאחר דיכוי של מרד עממי שפרץ ב־1920, השתיתו הבריטים את שלטונם על קבוצות של מיעוטים בעיראק: הכורדים בצפון, האשורים בגבול סוריה, הנוצרים והיהודים בערים הגדולות, השיכ'ים הבדווים והשיעים באזורי הכפר וכן קבוצות של נכבדים סונים בערים.

עם החלתו של מנדט בריטי בעיראק ב־1921, המליכו הבריטים את פיצל הראשון על עיראק. ליהודים היה ברור שמלוכה קונסטיטוציונית זו היא התחליף הקרוב ביותר לשלטון בריטי ישיר ועל כן השלימו עמה, שיתפו פעולה בהקמת המדינה החדשה ואף קשרו עצמם עם המלך ועם בית המלוכה האשמי. החוזה האנגלו-עיראקי מ־1922 והחוקה העיראקית שאושרה ב־1924 הבטיחו את עקרון השוויון בפני החוק ללא הבדל דת וגזע, ואף פירטו את זכויות המיעוטים באופן שיבטיח את שמירת צביונם הדתי והתרבותי. תקופת השלטון הבריטי נותרה בזיכרונם של יהודי עיראק כ"תור זהב", שהתבטא בכל מישורי החיים: הדמוגרפי, המדיני, הכלכלי, החברתי והתרבותי.

נתונייהם של מפקדי אוכלוסין מקומיים מורים על ריבוי טבעי גדול בקרב היהודים. במפקד אוכלוסין שערכו שלטונות הכיבוש הבריטי ב־1919 מנו יהודי עיראק 87,488 נפש, שהם כ־3.1 אחוזים מכלל אוכלוסייה בת 2,800,000 איש. יהודי כורדיסטאן, תושבי האזור ההררי בצפון עיראק, מנו כ־14,000 איש והיו מרוכזים בערים מוצל (כ־7,000) ופרפוד, ובכפרים קטנים שבקרבתם. יתר היהודים היו מרוכזים בבגדאד (כ־50,000), והיוו כעשרים אחוז מכלל אוכלוסיית העיר, בעיר הנמל הדרומית בצרה (כ־7,000), ובעשרות עיירות וכפרים במחוזותיה השונים של עיראק.

בשלהי שנות הארבעים, שלושים שנה לאחר הכיבוש הבריטי, נמצא גידול בשיעור של כ־35 אחוז במספר היהודים. על פי מפקד 1947, הגיע מספר היהודים בעיראק ל־118,000 נפש, שהם 2.6 אחוזים מתוך אוכלוסייה בת כ־4,500,000 איש. מספר היהודים בבגדאד עלה לכדי 77,000 ובצרה ל־10,000. מספר היהודים הכורדים התקרב ל־20,000 איש. עם זאת יש לציין שמפקדים אלה לא היו מדויקים, ובהתייחס לנתונים ישראלים על מספר העולים בשנות החמישים ומספר הנשארים בעיראק, יש לאמוד את מספר היהודים בסוף שנות הארבעים ב־135,000 איש בקירוב. הגידול הדמוגרפי המואץ של היהודים היה תוצאה של שיפור רמת התברואה והרפואה ושל עלייה ברמת החיים.

השינויים באו לידי ביטוי גם בתחומים אחרים. לאחר הכיבוש הבריטי והתייצבות הסדר והביטחון במדינה, ניכרו בקרב יהודי עיראק הן תהליכי פיזור גיאוגרפי והן תהליכי עיור. משפחות יהודיות עברו להתגורר בכפרים ובעיירות בכל רחבי עיראק, שם עסקו במסחר ובתיווך, ובערים ניכרה נהירה מהרובע היהודי אל שכונות מוסלמיות, שבהן היו תנאי דיור משופרים. עם זאת, באותה עת היו כבר רוב היהודים עירוניים, וההתפתחות הכלכלית בשנות העשרים והשלושים הגבירה את תהליכי ההגירה מריכוזים יהודיים בכפרים ובעיירות הפרובינציה אל הערים. תהליך זה הגדיל את הריכוז היהודי בעיר הבירה.

פיצל הראשון (1883-1933)

מלך עיראק בשנים 1921-1933. בן למשפחה ההאשמית, ששלטה בחג'אז שבחצי האי ערב. הבריטים הכירו תודה למשפחה על השתתפותה ב"מרד הערבי" נגד העות'מאנים במלחמת עולם הראשונה ומסרו לשליטת בניה ארצות שונות במזרח התיכון. פיצל שלט תחילה בסוריה בשנים 1918-1920, אך לאחר פלישת הצרפתים לסוריה ברח ובאוגוסט 1921 הוכתר על ידי הבריטים כמלך עיראק. פיצל פעל לבנייתה ולפיתוחה של עיראק, והיטיב עם היהודים. ממשיכי השושלת ההאשמית היו המלך ג'אזי, העוצר עבד אלאלאה והמלך פיצל השני, שנרצח בהפיכת קאסם.

גם במבנה התעסוקתי חל שינוי: במאה התשע-עשרה עסקו היהודים בעיקר במלאכה, ברוכלות, במסחר זעיר וקמעונאי ובהלוואה בריבית. באזור כורדיסתאן עסקו גם בחקלאות. רובם הגדול היו עניים, אך הייתה גם שכבה צרה של עשירים: חלפני כספים, בעלי הון וסוחרים שעסקו בסחר בין-לאומי, בעיקר ביבוא. לקראת מלחמת העולם הראשונה נמצא סחר היבוא ברובו הגדול בידי חברות של יהודים מקומיים.

בתקופת שלטונו של המלך פיצל הראשון נפתחה המערכת הפוליטית בפני היהודים (הגברים) ונקבעה להם מכסת מושבים בשני בתי הפרלמנט, בהתאם לחלקם באוכלוסייה. ניתנה להם דריסת רגל גם בפקידות הממשלתית. אם בתקופה העות'מאנית פנו רק בודדים לתחומים אלה, מפני שהוגבלו על ידי מעמדם הדתי והחברתי הנחות כ"בני חסות", הרי עתה העדיפו אותם שלטונות המנדט הבריטיים בגלל נאמנותם וכישוריהם המתאימים: השכלה מודרנית וידיעת אנגלית. שני אישים בלטו בתפקידיהם הרמים: יחזקאל ששון (לימים סר ששון), שהיה שר האוצר במחצית הראשונה של שנות העשרים, ואברהם אלכביר, שכיהן כמנכ"ל משרד האוצר במשך כעשרים שנה, עד 1948. רבים התקבלו למשרדי האוצר, המשפטים, התחבורה והעבודות הציבוריות. אחרים עסקו בנייהול הרכבות, המכס, הדואר והטלגרף – נכסים אסטרטגיים רגישים שהבטיחו את האינטרסים הבריטיים בעיראק. כן ראוי לציין את מספרם הרב של הפקידים היהודים בחברות פרטיות, במיוחד בחברת הנפט והבנקים, ובקרב המקצועות החופשיים – שופטים, עורכי דין, רופאים, רוקחים, עיתונאים ועוד. על היקפו של המהפך בתחום זה ניתן לעמוד מן הנתונים שנרשמו במדינת ישראל עם הגעתם של המוני העולים מעיראק. העובדים בפקידות, במינהל ובמקצועות חופשיים מנו כ-25 אחוז מכלל המועסקים היהודים.

גם הסוחרים היהודים שגשגו והתעשרו בתקופת המנדט. הם סיפקו לצבא מזון וציוד והרחיבו את קשרי המסחר עם ארצות האימפריה הבריטית. ההתפתחות הכלכלית המואצת תרמה לגידול ביבוא, להרחבת מגוון המוצרים המיובאים ולשגשוגה של המערכת הפיננסית, שבה מילאו הבנקים והחלפנים היהודים (צראפים) תפקיד מרכזי. הנה תיאורו הציורי של סלמן שינה, עורך דין, עורך עיתון ולימים חבר הפרלמנט, את הגאות הכלכלית המהירה: "המסחר פרח ושגשג, היהודים הרוויחו סכומים עצומים, והזהב ירד עליהם כמטר עלי דשא" (ס' שינה, **מבבל לציון**, ירושלים תשט"ו, עמ' 117).

השינויים ניכרו גם בחינוכם של ילדי הקהילה. ערב העלייה ההמונית לישראל, בשנת הלימודים 1949-1950, למדו בכל רחבי עיראק מעל 16,000 תלמידים יהודים, כשליש מהם בנות. אחוז האנאלפבתיים מקרב הגברים היה נמוך, ורובם התגורר באזור כורדיסתאן. רבים מבין הצעירים היו בעלי השכלה תיכונית שאותה רכשו בבתי הספר היהודיים ובמערכת החינוך הציבורית; מאות רכשו השכלה על-תיכונית באוניברסיטאות בלבנון, במצרים, או במערב אירופה, ומשנות העשרים למדו גם במוסדות ההשכלה הגבוהה שהחלו מוקמים בבגדאד. גם בהשכלת הנשים ניכר שינוי משמעותי, לאחר שבית הספר המודרני הראשון לבנות נפתח ב-1893, ובשנות הארבעים כבר נמצאו מספר צעירות שיצאו ללימודים באוניברסיטאות בחו"ל. התרחבות ההשכלה בקרב יהודי עיראק, כחלק מתופעת המודרניזציה, לוותה בהתרופפות השמירה על מנהגי הדת, בעיקר בקרב הצעירים. השכלתם של היהודים בעיראק ינקה מתרבות המערב, אולם שפת הלימוד העיקרית בבתי הספר הייתה הערבית הספרותית. בקרב המשכילים היהודים פעלה קבוצה של צעירים – סופרים, משוררים ועיתונאים – שפרצו גדרות בכתביהם בסגנון מודרני בערבית, בעיקר בסוגת הסיפור הקצר הריאליסטי. עילית זו הזדהתה עם החברה העיראקית

יחזקאל ששון (1860-1932)

חבר פרלמנט, שר וממנהיגי הבולטים של יהדות עיראק. היהודי העיראקי הראשון שלמד לימודים גבוהים בווינה. כיהן כציר בפרלמנט העות'מאני (1908-1918) וכשר אוצר בממשלות עיראק הראשונות בשנים 1920-1925. בשנות כהונתו כשר אוצר עיצב מדיניות ששימשה לאחר מכן דגם יסוד בכלכלת המדינה. הניח את היסודות לבניית התקציב ולהליך אישורו, וניהל מאבקים נגד חברת הנפט על חישובי התמלוגים לממשלת עיראק.



70
יחזקאל
ששון



קבר אחים של חללי הפרהוד (יוני 1941), בגדאד
1946

רשיד עאלי אלכילאני (1882-1965)

בן למשפחה בגדאדית מיוחסת ופוליטיקאי עיראקי חשוב. שר הפנים ב-1925, ראש הממשלה בשנת 1933 ושוב שר פנים בשנים 1935-1936. בפברואר 1941 הדיח אותו העוצר עבד אלאלאה מכהונתו כראש ממשלה, אך באפריל, כאשר בריטניה ספגה מפלות רבות במלחמה, חזר להיות ראש ממשלה בעקבות הפיכה שזים עם ארבעה קצינים בכירים ("ריבוע הזהב") פרו-גרמנים. עבד אלאלאה ברח מן הארץ. במאי 1941 הביסו הבריטים את העיראקים וכבשו את בגדאד. עאלי וחבריו ברחו לאיראן, וב-1 ביוני הוחזר העוצר העיראקי לשלטון.

נורי אלסעיד (1888-1958)

מדינאי עיראקי, ממנהיגי הבולטים של עיראק במאה העשרים. היה קצין בצבא העות'מאני והצטרף ל"מרד הערבי" בעת מלחמת עולם הראשונה. לאחר מכן כיהן בתפקידים בכירים רבים, וביניהם: רמטכ"ל, ראש ממשלה ושר בכיר בכמה ממשלות. דגל בברית מדינות ערביות בראשות הבית ההאשמי ובתמיכת הבריטים. בעיני רבים סימל את התפיסה הפרו-בריטית בעיראק, ועל רקע זה נרצח בהפיכת 1958.

המקומית ועם המדינה העיראקית, שבה ראתה את מולדתה. בלט בתוכה היסוד המהפכני, הקומוניסטי, ורבים מהם האמינו שניתן לפתור את בעיותיה החברתיות של עיראק, ובכללן את הבעיה היהודית, על ידי שינוי המשטר.

ב-1932 זכתה עיראק בעצמאות לאחר שחתמה על החוזה האנגלו-עיראקי (1930), אשר בו הובטחו האינטרסים הבריטיים בעיראק. כמו כן התחייבה עיראק בפני חבר הלאומים לשמור על זכויות המיעוטים כתנאי לקבלת עצמאותה, התחייבות שהופרה כבר ב-1933, בעת הטבח במיעוט האשורי בצפון-מערב עיראק.

התהליכי המודרניזציה נמשכו בעיראק גם לאחר סיום המנדט הבריטי. עם זאת ניכר גם שינוי, אשר נבע מעלייתו של דור חדש של משכילים בקרב המעמד הבינוני המוסלמי הסוני, שתבע להשיב לעצמו את מעמדו הדומיננטי בתקופת השלטון העות'מאני. צעירים אלה היו גם נשאייה של התנועה הלאומית העיראקית אשר עלתה החל משנות העשרים. התנועה שאפה למגר את השלטון הבריטי וזיהתה את המיעוט היהודי עם השלטון הבריטי, שנשען על המיעוטים והיטיב עמם. המשכילים הצעירים גם ראו ביהודים, שבלטו במשרותיהם בשירות המדינה, יריב אשר חרג מן המעמד המוגבל והנחות שהקנה לו האסלאם. נוצר שילוב בין מגמות חברתיות-כלכליות ובין אידאולוגיה ומאבק פוליטי. זה היה המחנה המוביל בעיראק משנות השלושים ואילך.

באותן שנים החלו היהודים לחוש כי דוחקים את רגליהם ומצמצמים את הישגיהם החברתיים והכלכליים משנות העשרים: פיטורים בהיקף ניכר ממשרות בשירות המדינה, צמצום בקבלת עובדים חדשים והגבלות על מספר הסטודנטים היהודיים. ברקע הלכו וגברו הלכי רוח אנטי-יהודיים ונשמע גם קולם של טיעונים אנטישמיים, בהשפעת גרמניה הנאצית. היו אף הגבלות על רקע לאומי, כמו איסור על לימוד עברית, גינוי פומבי של הציונות ואף פגיעה פיזית ביהודים.

לשיאה הגיעה המגמה בפרהוד שאירע בראשית יוני 1941 בבגדאד, בתקופת שלטון "ריבוע הזהב" ולאחר מרד רשיד עאלי אלכילאני. בפרהוד בבגדאד נרצחו למעלה ממאה ושמונים יהודים ונפצעו מאות. פרעות אלה היוו נקודת מפנה ביחסו של הציבור היהודי אל עיראק ואל מקומו בתוכה, והובילו לחיפוש אחר חלופות. חלק מן הצעירים עשה את דרכו אל התנועה הציונית שפעלה במחתרת עד 1951, וחלק אחר פנה אל המפלגה הקומוניסטית, במטרה לכוון משטר סוציאליסטי אשר יביא גם לפתרון הבעיה היהודית בעיראק.

השלטון המרכזי בעיראק בשנות הארבעים והחמישים לא היה יציב דיו; בין המנהיגים הבולטים שהשפיעו אותה תקופה היה נורי אלסעיד. בשנות הארבעים התרחבה המגמה האנטי-יהודית אל תחומי העיסוק היהודיים המסורתיים: המסחר והבנקאות. הפגיעה במעמד היהודים ניכרה בעיקר בסחר היבוא, אשר עד אז היה ברובו הגדול בידי סוחרים יהודים, ובשלהי התקופה נפגעו חלפני הכספים והבנקאים היהודים.

למערכת יחסים רוויית מתחים זו נוספו גם השלכותיו של המאבק הלאומי היהודי-הערבי בארץ ישראל. הקמתה של מדינת ישראל בשנת 1948, מעורבותה הפעילה של עיראק במלחמת העצמאות ורדיפות הממסד העיראקי את הקהילה היהודית בתקופת המלחמה, עוררו ביהודים חוסר ביטחון והטילו צל כבד על המשך הקיום היהודי בעיראק. כאשר התירה להם ממשלת עיראק לצאת, עזבו מרבית יהודי עיראק את ארצם ועלו למדינת ישראל. בתהליך היציאה הקפידה עיראק את נכסיהם של היהודים ומרבית העולים הגיעו לישראל בחוסר כול. בעיראק נותרו פחות מעשרת אלפים יהודים, חלקם הגדול בני העילית החברתית, הכלכלית והאינטלקטואלית של הקהילה. הגירתם של שרידי הקהילה נמשכה בהדרגה; עדי ההגירה העיקריים היו בריטניה ומדינת ישראל.



עליית יהודי עיראק וכורדיסטאן במבצע "עזרא ונחמיה", 1951.

קצה של הקהילה

בשנות החמישים המוקדמות, זמן קצר לאחר יציאת מרבית היהודים מעיראק, החל במדינה תהליך של פיתוח כלכלי מואץ בעקבות גידול ניכר בהכנסות הנפט. בני הקהילה היהודית שנתרו, ואשר התרכזו ברובם בבגדאד, השתלבו במגמה זו וידעו שנים של גשוג כלכלי, התרחבות ניכרת של ההשכלה הגבוהה ותחושת ביטחון. אף היציאה אל מחוץ לעיראק באמצעות דרכון הותרה לכל מי שרצה בכך, ולא מעט יהודים ניצלו זאת כדי להגר למערב. מצב זה נמשך גם לאחר מהפכת 1958, שבה מוגרה המלוכה וכונן שלטונו של עבד אלכרים קאסם.

לאחר עלייתו לשלטון של עבד אלסלאם עארף ב-1963 החל מצב היהודים להתדרדר: הגבלות שונות הוטלו על בני הקהילה, נכסי יהודים ששהו מחוץ לעיראק הופקעו ונאסר על יהודים לצאת את עיראק, פרט למקרים מיוחדים. בהמשך הם נפגעו ממדיניות ההלאמה של חברות מסחריות ותעשייתיות, שרבים מהיהודים עבדו בהן או היו בעליהן. המצב החרף לאחר מלחמת ששת הימים. רבים היו נתונים למסע הפחדות ועינויים של השלטונות, ומאות מקרב 3,000 היהודים שנתרו אותה עת בעיראק נעצרו ונכלאו. הרדיפות הגיעו לשיאן ב-1969, כאשר עשרות נכלאו וכארבעים מביניהם מצאו את מותם, תשעה מהם בתלייה. בשנים 1971-1972 הותרה יציאתם של היהודים בעקבות לחץ ממשלות זרות על הממשל העיראקי, ומרבית היהודים יצאו את עיראק. חלקם הגיע לישראל, אך הרוב הצטרף לקהילות הלבביות בבריטניה ובארצות אמריקה.

צדאם חסין אלתכריתי

נולד ב-1937 בתכרית, נשיא עיראק ומפקד צבאה. חסין מילא תפקידים בכירים במפלגת הבעת' עד לשנת 1979, שבה עלה לשלטון. תחת הנהגתו הריכוזית יצאה עיראק לשתי מלחמות גדולות: מלחמת איראן-עיראק בשנים 1980-1988, ומלחמת המפרץ בשנים 1990-1991.



הרב הראשי ששון כצ'ורי ומשלחתו מברכים את עבד אלרחמאן עארף לרגל מינויו לנשיא עיראק, ומגישים לו רשימת בקשות מהקהילה היהודית, 1966 מימין לשמאל: הנשיא עבד אלרחמאן עארף, הרב ששון כצ'ורי, נאג'י שחק ויושב ראש המועצה המינהלית, מאיר בצרי.